

Qalat Islamabad: A Newly Built Construction from the Sassanid Period in Fahraj county-Kerman Province*

Leila Fazel¹
Yaghoub Mohammadifar²
Esmail Hemati Azandaryani²

Abstract

1. Introduction

Qalat Islamabad building is located in Fahraj city, at the eastern end of Kerman province, on the outskirts of southern Lut Desert, in the coordinates of 47.480 ° 28 'north latitude, 7.008 ° 59' east longitude and 550 m above sea level. The region has a hot and dry climate, irregular and low rainfall, severe temperature differences day and night and sandstorms. Fahraj is adjacent to Sistan and Baluchestan and South Khorasan. Historical geographical texts of the early and middle Islamic centuries have repeatedly mentioned Fahraj among habitable cities on the edge of the desert. Qalat Islamabad monument was identified during archeological studies of Bam cultural landscape in 2013. In the present study, which was conducted in field and library methods, the architecture of the building was studied. One of the objectives of this study was to determine the use and the possible date of building construction.

*Date received: 22/12/2020 Date revised: 14/05/2021 Date accepted: 08/06/2021

Journal of Iranian Studies, 20(40), 2021

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Ph.D. Student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University of Hamedan, Hamedan, Iran. Email: lilifazel@gmail.com
2. (Corresponding author) Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University of Hamedan, Hamedan, Iran. Email: mohammadifar@basu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Archaeology Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University of Hamedan, Hamedan, Iran. Email: e.hemati@basu.ac.ir

2. Methodology

The method of research in this paper is descriptive-analytical and data collection has been established by conducting a field survey and studying written documents.

3. Discussion

This building is located on a hill with a height of 3.60 m above ground level. The general plan is square with the dimensions of 17×17 meters. The main components of this building are a room in the center, twin porches on the west and east sides, a single porch on the north side, an entrance on the south side, four spaces in the four corners of the building and a perimeter corridor. This building has some deviations from the north axis and is slightly inclined to the west. The central room is square with dimensions of 4.70×4.70 m. The cover of this space has completely collapsed and no information about it is available. On the east and west sides of the central room, two arches are built symmetrically. The depth of these arches is 40 cm, the width of the arches is 130 cm and the existing height is 1.5 m. On the north side of the central room, an arch similar to the other two sides has been built, with the difference that there is a door in one corner that leads to the north porch. All the spaces around the central room have access to the central room through doorways. The main entrance is on the south side, which leads to the central room. The width of this entrance is 172 cm on the exterior and 156 cm at the end and entrance to the central room. Most of the cover of this entrance gate has collapsed and there are few traces of its entrance. On both sides of the entrance, two pairs of arches are symmetrically installed on the south side. The map of this part of the building is reminiscent of the entrance porch of Firoozabad Palace. However, it varies in dimension and size. There is a porch in the middle of the exterior of the north side. The width of this porch is 1.72 m and its depth is at least 2.18 m. There is a doorway in the end corner of this porch that leads to the central room. The roof of this porch has completely collapsed. The twin porches are one of the most prominent parts of the building. These porches are built symmetrically on the east and west sides. The width of the opening of each porch is 2.40 m and its depth

is nearly 2 m. The current height of the porches is 2.5 m. The only remaining coverings of the building are on the west porches and a little on the east side. The coverage of each porch is covered with an arch in the shape of a Oval(Shaljami). At the end of each porch, there is a door that leads to the central room and is located symmetrically on both sides of the arches on the east and west sides of the central room. The cover of these doorways is triangular and made of large bricks. Parts of a corridor can be observed on the east side of the building, and the width of this atrium is 90 cm. Parts of the outer wall of the corridor with a length of 6.80 m and a height of 2.30 m are still standing. This wall is built along the eastern side of the building. The scattered remnants of this corridor on other sides indicate that a vestibule probably surrounded the building. The materials used in the construction of the building are the clay.

The dimensions of the bricks used in the construction of the building are 40 cm and its thickness is 10 to 9 cm. The dimensions of the bricks in the triangular cover of the gates are 43 to 45 cm. The northeast corner is a room with a rectangular plan and dimensions of approximately 2.5 m. The northwest corner appears to be symmetrical to the northeast corner; however, the position of the south corner corners is not clear. In the right corner of each space, there is a door that leads to the central room. Some instances of it can be observed in the facades of Sarvestan and Firoozabad palaces, in Sassanid works left from Kuh-e Khwaja and the largest example of it can be observed in the Oval (Shaljami) arch of Taq-e Kasra.

4. Conclusion

The plan of the Islamabad building is comparable to that of buildings such as; Rahimabad pavilion located a short distance from Qalat in Islamabad, Vandadeh fire temple in Meymeh of Isfahan and Chahartaghi north of Ardakan in Yazd from the Sassanid period. The plan of this rectangular building is the center of the central dome building with four equal porches in four main directions and perpendicular to the central space with a slight difference has a similar structure to Qalat Islamabad. In addition, the central pavilion of the Lashkari bazaar in Ghazni has a similar plan. This building belongs to the Ghaznavid period and the fourth century AH. The general plan of the Islamabad building is also comparable to the map of some palaces

and residences of the nobility of the third to fifth centuries AH in Marv city. The building of Islamabad may be the remains of a palace from the Sassanid period. However, what makes this use questionable is the possible corridor around the building. The rest of the corridor stretches along the east side in front of the twin porches. The corridor is one of the features of the religious architecture of the Sassanid period. Although it may have been just one way. Furthermore, the corridor can be seen in works such as the fire temple of Kuh-e Khwaja with late Parthian and early Sassanid history. Kuh-e Khwaja Fire Temple, Tal-e Jangi and Konar Siah are some examples of fire temples with corridors from the Sassanid period. Qalat Islamabad building with its central square space, porches with Oval(Shaljami) arches in the east and west directions and entrance with Ahang arch in the south and asymmetrical porch in the north looks like a pavilion in terms of function. It is comparable to some palaces and fire temples of the Sassanid period and the early Islamic centuries. Besides, based on the evidence on the east side, the existence of a corridor around the building makes the existence of a religious building possible. Existing porches with Ahang and Oval(Shaljami) arches, symmetry, materials used and pottery findings can be presented from the late Parthian to late Sassanid period and early Islamic period to dating the Qalat building in Islamabad.

Keywords: Sasanid era, Kerman, Fahraj city, Qalat Islamabad, pavilion, fire temple.

How to cite: Fazel, L. & Mohammadifar, Y. & Hemati Azandaryani, E. (2021). Qalat Islamabad: A Newly Built Construction from the Sassanid Period in Fahraj county-Kerman Province. *Journal of Iranian Studies*, 20(40), 267-307.

قلات اسلام آباد: بنایی نو یافته از دوره ساسانی در شهرستان فهرج-استان کرمان*

لیلا فاضل^۱

یعقوب محمدی فر (نویسنده مسئول)^۲

اسماعیل همتی ازندریانی^۳

چکیده

شهرستان فهرج در سوی شرقی استان کرمان و انتهای شرقی منظر فرهنگی بم در حاشیه جنوبی لوت جنوبی قرار دارد. در جریان بررسی، شناسایی و مستند نگاری قلاع و آثار موجود در منظر فرهنگی بم بین سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴ تعداد ۴۲ اثر متعلق به دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی شناسایی شد که یکی از شاخص‌ترین آن‌ها بنای موسوم به قلات اسلام آباد است. این پرسش مطرح در این پژوهش تعیین کاربری و تاریخگذاری بنای قلات اسلام آباد است. این پژوهش دارای رویکرد توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات از طریق پژوهش‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است. بر اساس مطالعات صورت گرفته دو احتمال درباره کارکرد این بنا وجود دارد. یکی کارکرد تشریفاتی و کوشک و دیگری کارکرد مذهبی و یک بنای آتشکده. بنای قلات اسلام آباد با دارا بودن فضای مربع مرکزی، ایوان‌هایی در جهات شرقی و غربی و ورودی با طاق آهنگ در سوی جنوب و ایوانی به صورت قرینه در سوی شمال، به لحاظ

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۰۲ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۱۸

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۰، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۲۶۷-۳۰۷

DOI: 10.22103/JIS.2021.16960.2119

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده گان

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: lilifazel@gmail.com

۲ استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: mohammadifar@basu.ac.ir

۳ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: e.hemati@basu.ac.ir

کار کرد، کوشک به نظر می‌رسد که با تعدادی از کوشک‌ها و آتشکده‌های دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی قابل مقایسه است. همچنین با استناد بر شواهد موجود در ضلع شرقی، وجود راهرویی پیرامون بنا وجود یک بنای مذهبی را نیز محتمل می‌سازد. براساس بقایای معماری از جمله؛ وجود ایوان‌هایی با طاق آهنگ و چفد بیز (شلجمی)، قرینه‌سازی، مصالح به کار رفته و یافته‌های سفالی می‌توان بازه زمانی اواخر دوره اشکانی تا اواخر دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی را برای تاریخگذاری بنای قلات اسلام آباد ارائه نمود.

واژه‌های کلیدی: دوره ساسانی، کرمان، شهرستان فهرج، قلات اسلام آباد، کوشک، آتشکده.

۱. مقدمه

معماری ساسانی ادامه سنت معماری اشکانی است که از آن با عنوان معماری شیوه پارتی یاد می‌شود. این شیوه در طول دوران اشکانی و ساسانی و در برخی مناطق تا قرن سوم و چهارم هجری همچنان رایج بود. معماری ساسانی ضمن استفاده از عناصر معماری اشکانی به تکامل آن نیز پرداخت. با این حال اسلام وارث واقعی هنر ساسانی است که اصول آن را اقتباس و آن را تجدید و احیاء کرد. استفاده از نقشه‌های با تسلط ایوان، محوریت فضاها، مرکزی گنبددار و برپایی سازه‌هایی مبتنی بر طاق و گنبد و قرینه‌سازی از ویژگی‌های اساسی این معماری است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۲۵). معماری این دوره دارای تنوع گسترده و بیشترین آثار به جامانده از آن شامل بناهای مذهبی، کاخ‌ها و استحکامات دفاعی است. با این حال گونه‌شناسی بناهای مذهبی ساسانی همواره از مسائل مورد مناقشه جدی بوده است (روتز، ۱۳۸۷: ۶۴۰). محوطه‌ها و آثار شناسایی شده از دوره‌های مختلف فرهنگی به ویژه آثار بناها و محوطه‌هایی از دوره ساسانی تا پایان عصر سلجوقی همچون آتشکده میرآباد امامقلی، محوطه چاره ریگان، محوطه قلعه کهور منزل و بنای قلات اسلام آباد از اهمیت قابل توجهی برخوردار بوده و معرفی این آثار ضمن کمک به شناخت بیشتر سیمای تاریخی نواحی شرقی و خطوط ارتباطی این مناطق، می‌تواند به شناخت بهتری از

معماری و شهرسازی در دوره ساسانی و قرون اولیه و میانه اسلامی بیانجامد. از اهداف شناخت این آثار سپس مطالعه ساختار هر اثر بود که در این راستا، مطالعه قلات اسلام آباد می تواند به شناخت بهتر از معماری تشریفاتی و یا مذهبی دوره ساسانی کمک کند.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

حوزه تمدنی شرق که نواحی جنوب شرقی ایران را نیز شامل می شود، مناطقی با ابهامات تاریخی فراوان است. ناحیه منظر فرهنگی بم^۱ در انتهای شرقی سرزمین کرمان و در مرز کرمان با نواحی سیستان و بلوچستان و خراسان جنوبی و در حاشیه لوت جنوبی گسترده شده است. در این نواحی خطوط ارتباطی مهمی جریان داشته است. اگر چه بلحاظ جغرافیای طبیعی این منطقه حلقه اتصال ایران جنوبی و جنوب غربی با نواحی شرقی قلات به نظر می رسد و بر اساس منابع تاریخی ما شاهد رخدادهای تاریخی چند در این مناطق بودیم، اما تا پیش از مطالعات اخیر میدانی، اطلاعات ما از نیمه شرقی منظر فرهنگی بم شامل مناطق فهرج و ریگان اندک بود. این کمی اطلاعات ایجاب می نمود تا با مطالعات میدانی فراگیر به شناخت بیشتری از این مناطق دست یابیم. یکی از شاخص ترین آثار شناسایی شده در بررسی های مزبور، بنای موسوم به قلات اسلام آباد است. آنچه از ابتدای شناسایی این اثر مهم به نظر می رسید؛ نخست تعیین کاربری بنا بر اساس شواهد باستان شناختی و ویژگیهای معماری و سپس بازه زمانی ساخت و استفاده از بنای قلات اسلام آباد بود. در پژوهش حاضر سعی بر آن شد که به پاسخی از این پرسش ها دست یابیم.

۲-۱. روش تحقیق

ماهیت این پژوهش بنیادی است و رویکرد آن توصیفی - تحلیلی است. همچنین روش گردآوری اطلاعات این پژوهش میدانی شامل بررسی باستان شناسی و کتابخانه ای شامل مطالعه کتب مورخان و جغرافیایانویسان و گزارش های باستان شناسی می شود.

۳-۱. پیشینه تحقیق

بیشترین مطالعات صورت گرفته با هدف شناخت جغرافیای دشت لوت، توسط گروه جغرافیایی دانشگاه تهران به سرپرستی احمد مستوفی صورت گرفته است. نتایج این مطالعات در دو جلد منتشر شده است (مستوفی: ۱۳۴۸؛ مستوفی: ۱۳۵۱). در این مطالعات

محورهای باستانی دشت لوت و به تبع آن نواحی حاشیه دشت لوت با دقت تمام مطالعه شده است. تا پیش از سال ۱۳۹۲، مطالعاتی منسجم با اهداف باستان‌شناسی در شهرستان فهرج صورت نگرفته بود. تنها در طرح جامع مدیریتی منظر فرهنگی بم در ذیل جدول آثار واقع در محدوده منظر فرهنگی آینده بم از پنج بنای قلعه فهرج، قلعه غلور آباد، قلعه ثانی آباد، قلعه برج معاذ و قلعه شاه مردان نام برده شده است (طرح جامع مدیریتی بم و منظر فرهنگی آن، ۱۳۸۶: ۳۰). در راستای مطالعات باستان‌شناسی منظر فرهنگی بم در سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۲، حدود ۷۰ اثر از جمله بنای قلات اسلام آباد برای نخستین بار در فهرج شناسایی شد. تعداد انگشت شماری از آثار نیز پس از آن و در جریان بازدیدها و استعلامات منطقه ثبت گردید (فاضل: ۱۳۹۴؛ فاضل، ۱۳۹۹).

۲. بحث و بررسی

در این بخش ابتدا به بیان موقعیت قرارگیری بنای اسلام آباد بلحاظ جغرافیای طبیعی می‌پردازیم. سپس جایگاه فهرج را از منظر متون جغرافیای تاریخی قرون اولیه اسلامی مورد بحث قرار می‌دهیم و در ادامه با توصیف ویژگی‌های ساختاری بنا تلاش می‌کنیم تا به زمینه‌ای برای تحلیلی جامع از این اثر دست یابیم.

۲-۱. موقعیت جغرافیایی و ویژگی‌های زیست محیطی آن

شهرستان فهرج به مرکزیت شهر فهرج، در ۲۳۰ کیلومتری جنوب شرق کرمان و ۵۵ کیلومتری جاده ترانزیت بم به زاهدان قرار دارد (تصویر ۳ و ۴). این ناحیه به لحاظ جغرافیای طبیعی بر دشت موسوم به نرم‌اشیر، در حاشیه جنوبی دشت لوت گسترده است و دارای آب و هوای گرم و خشک؛ بارندگی نامنظم و اندک، اختلاف شدید دمای شب و روز، وزش بادهای تند و طوفان‌های شن است. اگر چه بخش عمده شهرستان را سطوح هموار در بر گرفته‌اند اما آب‌های سطحی در قسمتی از منطقه که آثار مورد مطالعه ما واقع شده‌اند، رودخانه فصلی موسوم به کلی (Kali) یا رودخانه بند نسا است که از ارتفاعات جبالبارز در

شهرستان بم سرچشمه می‌گیرد و پس از خروج از نواحی کوهستانی با نام "کلی" وارد دشت نرماشیر می‌شود (فرهنگ آبادیهای استان کرمان، ۱۳۸۶: ۶۷). علاوه بر آن بستر رودخانه فهرج در شمال شهر فهرج کشیده است. سرچشمه اصلی آن به درستی معلوم نیست اما می‌توان گفت که آب دامنه شمالی و شمال شرقی فاشکوه از سلسله جبال بارز توسط آب برهای فراوان با شبکه درهم و پراکنده‌ای در حوالی آبادی کروک به هم متصل شده و شاخه اصلی رود فهرج به وجود می‌آید. در شمال آبادی عزیز آباد آب‌برهایی از سمت جنوب به آن متصل می‌شود و به طرف فهرج متمایل می‌گردد. مهم‌ترین منابع تامین آب منطقه، آب‌های زیرزمینی است که به صورت قنات از دیرباز تا کنون مورد استفاده بوده و تا سه دهه پیش ۷۰ قنات دایر همچنان در این شهرستان جریان داشته است (همان، ۱۲۸). پوشش گیاهی منطقه در گذشته جنگل‌های انبوه با درختانی متنوع، به ویژه گز و کهور بوده، که به دلیل استفاده نادرست از منابع سوختی به پوششی تنک تبدیل شده است (اسعدپور بهزادی، ۱۳۷۲: ۴۷).

بنای قلات اسلام آباد در ۲۹ کیلومتری جنوب شرق شهر فهرج مرکز این شهرستان و در میانه روستای اسلام آباد دهنو، از توابع بخش نگین کویر فهرج، در مجاورت شمال شهرستان ریگان، در مختصات $28^{\circ}47'48''$ عرض شمالی، $59^{\circ}7'08''$ طول شرقی و ارتفاع ۵۵۰ متر از سطح آبهای آزاد واقع شده است. روستای اسلام آباد دارای طبیعی بیابانی است و در حاشیه جاده‌ای قرار دارد که با طی مسافت حدود ۲۲ کیلومتر به حاشیه بیابان لوت در سیستان منتهی می‌شود. پوشش گیاهی پیرامون بنا درختان گز و کهور است. در روستای اسلام آباد و در سوی شمالی بنا نخلستان‌های وسیع به همراه درختان مرکبات گسترده است. منبع آب روستا تا گذشته‌ای نه چندان دور، قناتی پر آب بوده که پشته‌های آن از دامنه جنوبی تل قلات عبور می‌کند. رودخانه بند نسا از جنوب غرب به شمال شرق جریان دارد. شاخه‌ای از این رودخانه از ۱۳۰۰ متری جنوب اسلام آباد عبور می‌کند.

تصویر ۱: مکان نمایی شهرستان فهرج در استان کرمان. مأخذ: مرکز آمار ایران

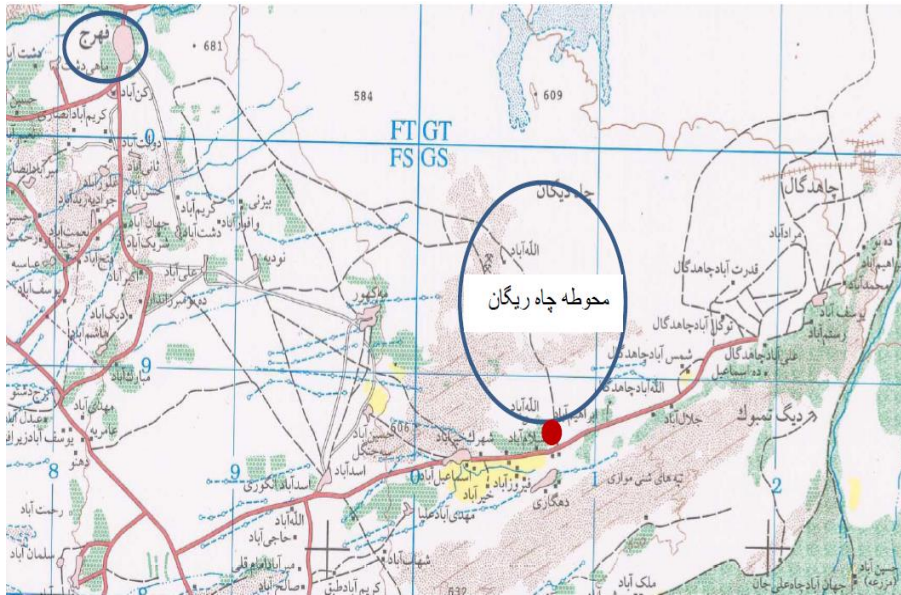
تصویر ۲: تصویر ماهواره‌ای از منظر فرهنگی بم (بم، نرماشیر، فهرج، ریگان) (Google earth, 2019)

۲-۲. فهرج در متون تاریخی و منابع جغرافیا نویسان قرون اولیه اسلامی

بر اساس متون جغرافیای تاریخی فهرج در قرون اولیه اسلامی، ناحیه‌ای آباد و مورد توجه بوده است. نام فهرج در متون قرون اولیه اسلامی به صورت فهرج، پهرج، بهره، بهره،

پوره و باهر ضبط شده است. اصطخری در ذکر نواحی کرمان می آورد: و آنچه به طرف بیابان است به ناحیت دریا نرماشیر و فهرج و سنیچ اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۳). ابن حوقل فهرج را جزء نواحی بم آورده و می نویسد: در جانب بیابان از ناحیه بم؛ نرماشیر، فهرج و سبیح است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۷۴-۷۳). اصطخری در صورت مفازه (بیابان) میان فارس و خراسان، شهرهای آباد و مهم حاشیه بیابان را ترسیم می کند. در این نقشه، "پهرج"، آخرین نقطه آباد گوشه بیابان و به صورتی چهار راهی نشان داده شده است که راهی از آنجا (از طریق سبیح) به زرنج امتداد می یابد (اصطخری، ۱۳۷۳: ۵۷۱). در کتاب تاریخ سیستان در شرح فتوح اسلام و فتح سیستان آمده است: عبدالله بن عامر سپاه فرستاده عثمان به فرماندهی ربیع بن زیاد را به سیستان فرستاد. "عبدالله او را بفرستاد به پهره کرمان برسید، آن را به صلح بدادند" (بی نا، ۱۳۹۱: ۴۲). بلاذری نیز در شرح فتوح اسلام و فتح سیستان و کابل می نویسد: عبدالله بن عامر ربیع بن زیاد را به فتح سیستان فرستاد، او برفت و در فهرج منزل کرد، وی سپس با عبور از کویر و طی هفتاد و پنج فرسنگ به جائق رسید (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۴۸). یعقوبی (متوفی ۲۸۴ه) در البلدان در ذکر مسیرهای کرمان می آورد: از جیرفت به رتق و دهقان سپس به بل و فهرج که اهالی فهره اش نامند و این آخرین شهر تابع کرمان است و رئیس مکران مدعی است که از مضافات مکران می باشد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۶۲). باهر و کرک هر دو در مرز سیستان پاکیزه و آبادند و باغ و نخلستان و نهر و کاریز دارند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۵). باهر صورت دیگری از نام فهرج به نظر می رسد (فاضل و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۲). ابن خرداد به در ذکر شهرهای کرمان و در شرح مسیر فارس به سیستان از فهرج بعد از بم و نرماشیر یاد کرده و می نویسد: فهرج در کنار صحرای خشک قرار دارد و این صحرا هفتاد فرسنگ است تا سجستان. وی سپس از مسیری یاد می کند که از فهرج به سند و مکران می رسد (ابن خرداد به، ۱۳۷۱: ۴۵ و ۴۶). باستانی پاریزی می نویسد: راه های معروفی که فلفل هند را به سواحل مدیترانه حمل می نمود، در تاریخ به نام راه فلفل یا جاده ادویه نامیده می شوند و یکی از شاهراه های هند لاجرم از کرمان عبور می کرد (باستانی پاریزی، ۱۳۷۱: ۲۶۷). بر این اساس راه فهرج به سیستان و مکران بخشی از مسیر جاده ادویه است. این راه

همان راهی است که ملک قاوود سلجوقی اهتمام به تجدید بنای آن و ساخت میل‌های راهنما در مسیر کرد (خییسی، ۱۳۸۶: ۳۴۱). چنانچه میل معروف نادری (قاوودی) در ۳۰ کیلومتری شرق فهرج از آثار به جا مانده آن مسیر است. علاوه بر مسیرهای ذکر شده مسیری نیز از فهرج از طریق "نه" به طبس و خراسان می‌رسید. در تاریخ سیستان در شرح احوال سبکری و نبرد وی با سپاه مقتدر آمده‌است: "روز دوشنبه به سیرجان آمد و باز از آنجا به بم آمد و پیرامون بم کنده (خندق) کرد. و پس از شکست سبکری می‌نویسد: "سبکری به راه پهره بیامد و از آنجا به نه آمد و از آنجا به طبس آمد و یارگی نداشت که به سیستان آمدی..." (تاریخ سیستان، ۱۳۹۱: ۶۲). مطالب ذکر شده فوق، اهمیت و آبادانی فهرج را در دوره ساسانی، ورود اسلام و در دوره سلجوقی نشان می‌دهد. هم اکنون نیز محوطه‌های تاریخی وسیعی از دوره ساسانی تا دوره سلجوقی در شهرستان فهرج گسترده است که تاییدی بر آنچه متون جغرافیای تاریخی آورده‌اند، می‌باشد. یکی از وسیع‌ترین این محوطه‌ها، چاه ریگان با وسعت ۶۰۰۰ هکتار است که بنای قلات اسلام آباد به طور دقیق در مجاورت آن قرار دارد (فاضل، ۱۳۹۴: ۹۱۱-۹۳۰). البته تا انجام مطالعات بیشتر وجود یک محوطه و یا مجموع چند استقرار مجاور یکدیگر، مورد تردید است.

تصویر ۳: قلات اسلام آباد و موقعیت قرارگیری آن نسبت به محوطه چاه ریگان و شهر فهرج

(مقیاس ۱:۲۵۰۰۰۰- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۷۸)

۳-۲. توصیف قلات اسلام آباد

این بنا بر روی تپه‌ای به ارتفاع ۳/۶۰ متر از سطح زمین‌های اطراف قرار دارد. نقشه کلی بنا به شکل مربعی با ابعاد ۱۷×۱۷ متر است. اجزاء اصلی تشکیل دهنده این بنا، اتاقی در مرکز، ایوانهای دو قلو در اضلاع غربی و شرقی، ایوانی منفرد در ضلع شمالی، ورودی در ضلع جنوب، چهار فضا در چهار گوشه بنا و راهرویی پیرامونی است. این بنا نسبت به محور شمال دارای انحراف بوده و اندکی متمایل به سمت غرب است (تصویر ۴).

تصویر ۴: تصویر ماهواره‌ای قلات اسلام آباد (Google Earth, 2018). مکان‌نمایی توسط نگارندگان

تصویر ۵: نمای ضلع غربی قلات اسلام آباد (فاضل، ۱۳۹۴، ۹۴۳؛ تصویر ۱۳۷-۱)
 اتاق مرکزی به شکل مربعی با ابعاد $۴/۷۰ \times ۴/۷۰$ متر است. پوشش این فضا به طور کامل فرو ریخته و اطلاعی از آن در دست نیست. در اضلاع شرقی و غربی اتاق مرکزی دو

طاق نما به صورت قرینه ساخته شده است. عمق این طاق نماها ۴۰ سانتیمتر، پهنای طاقها ۱۳۰ سانتیمتر و ارتفاع موجود از آن ۱/۵ متر است. این طاقها با دیواره فضا هشت و گیر نیست (تصویر ۶). در ضلع شمالی اتاق مرکزی، طاق نمایی مشابه دو ضلع دیگر ساخته شده است با این تفاوت که در گوشه‌ای از آن درگاهی قرار دارد که به ایوان شمالی راه می‌یابد (تصویر ۷). تمام فضاهای پیرامون اتاق مرکزی به وسیله درگاهی‌هایی به اتاق مرکزی دسترسی دارد.

تصویر ۶: نمای ضلع غربی اتاق مرکزی قلات اسلام آباد (نگارندگان)

تصویر ۷: نمای ضلع شمالی اتاق مرکزی (نگارندگان)

ورودی اصلی بنا در ضلع جنوب قرار دارد که به اتاق مرکزی راه می‌یابد. پهنای این ورودی در نمای بیرونی ۱۷۲ سانتی‌متر و در انتها و ورود به اتاق مرکزی ۱۵۶ سانتی‌متر است. قسمت عمده پوشش این درگاه ورودی فرو ریخته و آثاری اندک از پاتاق آن بجاست. در دو سوی ورودی بنا، در ضلع جنوبی، دو جفت طاق نما به صورت قرینه تعبیه شده است. ابعاد یک جفت از طاق نماها ۹۱×۶۳ سانتیمتر و ابعاد جفت دیگر ۴۶×۱/۱۰ سانتی‌متر با ارتفاع موجود ۱۳۰ سانتیمتر است (تصویر ۸). نقشه این قسمت از بنا یادآور ایوان ورودی کاخ فیروزآباد است. اما در ابعاد و اندازه متفاوت است. در میان نمای بیرونی ضلع شمالی ایوانی تعبیه گردیده است. پهنای این ایوان ۱/۷۲ متر و عمق آن حداقل ۲/۱۸ متر است. درگاهی در گوشه انتهایی این ایوان قرار دارد که به اتاق مرکزی راه می‌یابد. پهنای این درگاهی ۹۰ سانتیمتر است. پوشش این ایوان به طور کامل فروریخته- است (تصویر ۹).

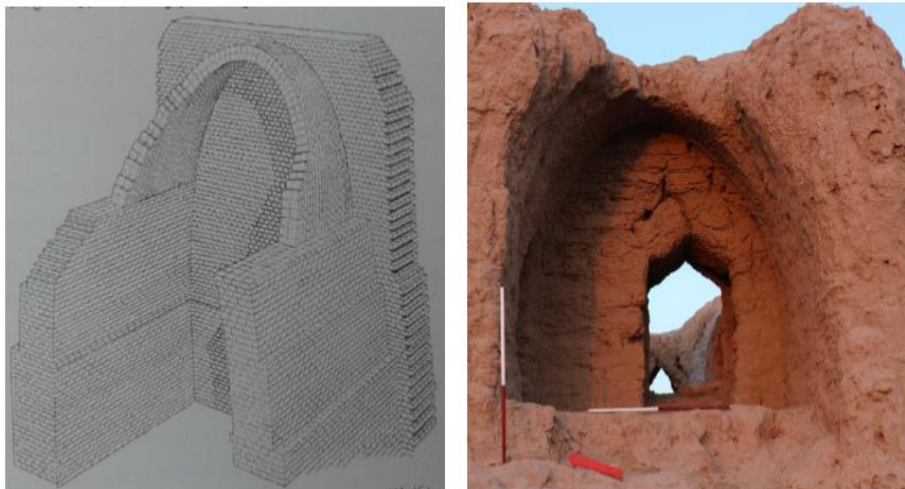

تصویر ۸: نمونه ای از طاق‌نماهای ضلع جنوبی بنا و بقایایی از پطاق درگاه ورودی (نگارندگان)

تصویر ۹: نمای ضلع شمالی قلات اسلام آباد (فاضل، ۱۳۹۴: ۹۴۴ تصویر ۱۳۷-۳)

ایوانهای دوقلو از برجسته‌ترین قسمت‌های باقیمانده بناست. این ایوانها به صورت قرینه در اضلاع شرقی و غربی ساخته شده‌اند. پهنای دهانه هر یک از این ایوانها ۲/۴۰ متر و عمق آن نزدیک به ۲ متر است. ارتفاع کنونی ایوانها ۲/۵ متر است. تنها پوشش‌های باقیمانده از بنا در ایوانهای غربی و اندکی در ایوانهای ضلع شرقی است (تصویر ۱۰). پوشش این ایوانها طاق آهنک با چفد بیز تند (خاگی) است. در انتهای هر یک از ایوانهای مزبور درگاهی تعبیه گردیده که به اتاق مرکزی راه می‌یابد و به صورت قرینه در دو سوی طاق‌نماهای ضلع شرقی و غربی اتاق مرکزی قرار می‌گیرد. پهنای این درگاهی‌ها ۸۲ سانتیمتر و دارای پوششی مثلی است.

تصویر ۱۰: نمونه طاق گهواره‌ای با چفد بیز در ایوان غربی قلات اسلام آباد (نگارندگان)

تصویر ۱۱: طاق گهواره‌ای ساسانی با مقطع شلجمی (روترو، ۱۳۸۷: شکل ۱۲۹)

پوشش درگاهی‌ها مثلثی شکل و از خشت‌هایی با ابعاد بزرگ است (تصویر ۱۲).

قسمت‌هایی از یک راهرو در ضلع شرقی بنا دیده می‌شود. پهنای این دهلیز ۹۰ سانتیمتر

است. بخش‌هایی از دیوار بیرونی راهرو به طول ۶/۸۰ متر و ارتفاع ۲/۳۰ متر همچنان

بجاست. این دیوار در طول ضلع شرقی بنا کشیده شده است (تصویر ۱۳). بقایایی پراکنده از

این راهرو در سایر اضلاع نشان می‌دهد که احتمالاً دهلیزی دور تا دور بنا را فرا می‌گرفته-

است.

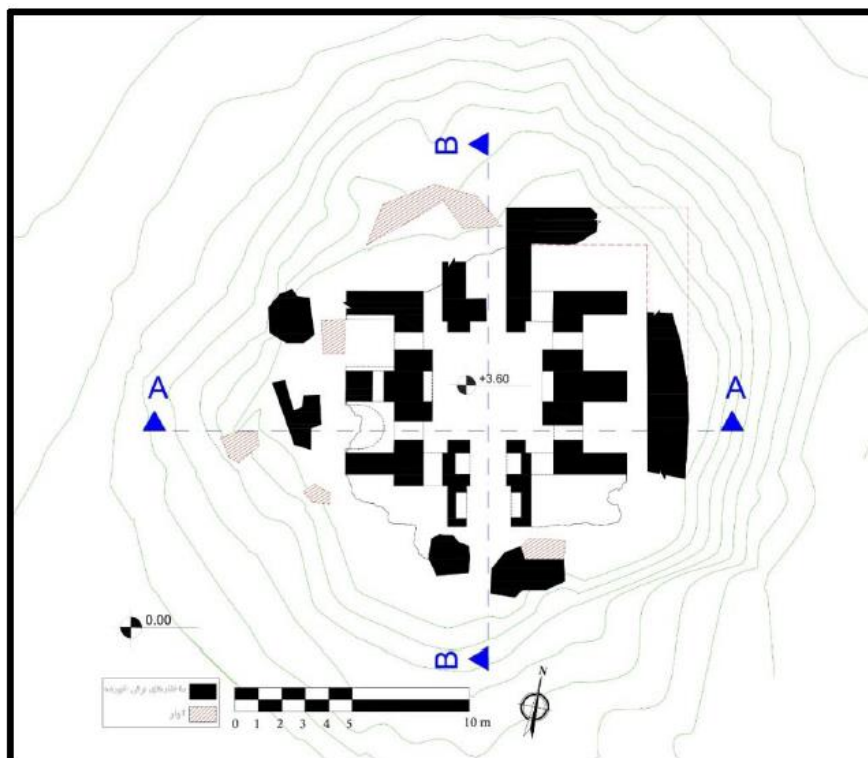

تصویر ۱۲: نمونه‌ای از درگاهی با پوشش سه گوش (نگارندگان)

تصویر ۱۳: نمای ضلع شرقی قلات اسلام آباد و بخشی از راهرو پیرامون بنا در ضلع شرقی (فاضل، ۱۳۹۴:

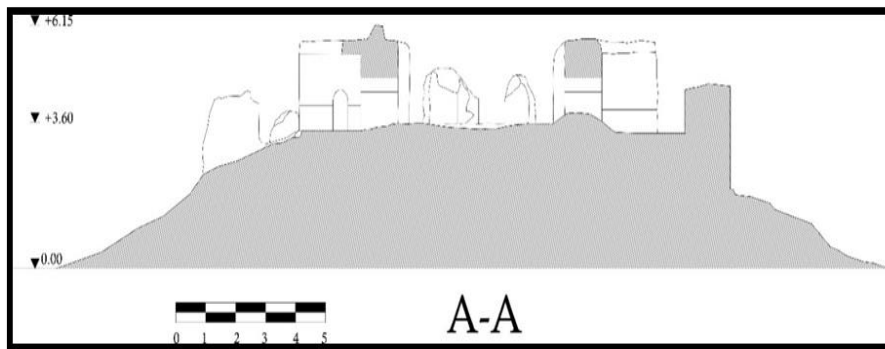
۹۴۴ تصویر ۱۳۷-۴)

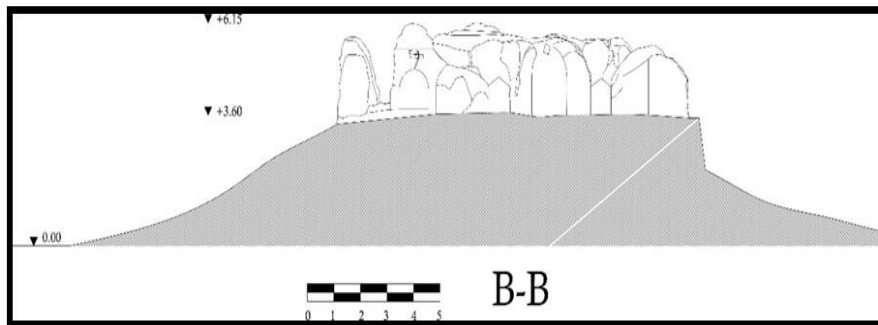
تصویر ۱۴: پلان تهیه شده از وضعیت موجود بنای قلات اسلام آباد (فاضل، ۱۳۹۴: ۹۵۴، نقشه ۱۳۷-۱)

گوشه شمال شرقی اتاقی با نقشه مستطیل و ابعاد تقریبی ۵×۲ متر است. گوشه شمال غربی قرینه گوشه شمال شرقی به نظر می‌رسد، اما وضعیت فضاهای گوشه ضلع جنوبی به درستی معلوم نیست. در گوشه قائمه هریک از این فضاها درگاهی تعبیه گردیده که به اتاق مرکزی راه می‌یابد. پهنای این درگاه‌ها در نیمه غربی ۸۲ سانتی‌متر و در نیمه شرقی ۹۵ سانتی‌متر است. پوشش این درگاه‌ها نیز سه گوش است. پهنای هر درگاهی در ایوان‌های دو قلو و گوشه‌های شمال غربی و جنوب غربی اتاق مرکزی بین ۸۰ تا ۸۲ سانتی‌متر است. این اندازه نسبت به اندازه معین درگاه‌های سنتی، کمتر و رفت و آمد از آن اندکی دشوار است. پهنای درگاهی‌های گوشه شمال شرقی و جنوب شرقی اتاق مرکزی ۹۵ سانتی‌متر است. پهنای ورودی اصلی بنا، در ایوان جنوبی، ۱۷۲ سانتی‌متر و پهنای درگاهی ضلع

جنوبی اتاق مرکزی ۱۵۶ سانتی متر است. اندازه درگاهی های مزبور به استاندارد (پیمون) درهای سنتی ایران نزدیک و درگاهی های اصلی آمد و شد به نظر می رسند. برخی اندازه های معین درهای ایرانی، ۱۴ گره (۹۳٫۵ سانتی متر)، یک گز و دو گره (۱۲۰ سانتی متر)، یک گز و شش گره (۱۵۸ سانتی متر) و گاهی بزرگترین اندازه یک گز و ده گره (۱۷۲ سانتی متر) بوده است (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۳۵۷).

تصویر ۱۵: مقطع قلات اسلام آباد (نگارندگان)

تصویر ۱۶: مقطع قلات اسلام آباد (نگارندگان)

۲-۴. مصالح ساخت بنا

این بنا را از خشت ساخته اند. ابعاد خشت ها ۴۰ سانتی متر و ضخامت آن ۱۰ تا ۹ سانتی متر است. ابعاد خشت ها در پوشش مثلثی درگاه ها ۴۳ تا ۴۵ سانتی متر است. سطح دیوارها با لایه ای از اندود کاهگل به ضخامت ۴ سانتی متر پوشیده شده است. علی رغم

ایستایی دیوارها آسیب‌های بیولوژیکی در خشت‌ها مشهود است. در محوطه پیرامون قلات اسلام آباد و در فاصله ۸۰ متری از آن، در هنگام ساخت جاده، خشت‌هایی مشابه خشت‌های بنای اسلام آباد و قطعه‌ای آجر با ابعاد ۴۵ سانتیمتر خارج شده است.

۲-۵. تاریخگذاری بنا

در معماری ساسانی که مبتنی بر طاق‌بندی است قوس به ناچار نقش کلیدی داشته است (روتز، ۱۳۸۷: ۶۵۲). اگر چه عنصر ایوان در معماری پیش از ساسانی وجود داشته اما این عنصر در معماری ساسانی به صورتی برجسته‌تر نمود یافته و در اولین بناهای به جا مانده از این دوره تا بناهای متاخر ساسانی به عنوان عنصری اصلی به شمار می‌رود (Huff, 1987: 332). چفد به کار رفته در پوشش ایوانهای دوقلوی شرقی و غربی از نوع بیز یا هلوچین تند است که از ویژگی‌های بارز معماری ساسانی است. این قوس‌ها که حاصل تکامل طاق‌بندی بدون چوب بست است در نمای کاخ‌های سروستان و فیروزآباد، در آثار ساسانی بجا مانده از کوه خواجه و بزرگترین نمونه آن در قوس شلجمی طاق کسری دیده می‌شود (روتز، ۱۳۸۷: ۶۵۲؛ پیرنیا، ۱۳۸۶: ۹۸؛ Ghanmati, 2000. p. 24b). شکل طاق‌نماهای اتاق مرکزی نیز علیرغم تخریب آسمانه آن، چفدی مازه دار به نظر می‌رسد. نمونه‌هایی مشابه از پوشش‌های مثلثی شکل درگاه‌ها در بناهای اشکانی قومس دیده می‌شود (بزئوال، ۱۳۷۹: ۲۱۸). اما نمونه متاخرتر آن را در منطقه مورد مطالعه، در پوشش نورگیرهای کوشک رحیم‌آباد می‌توان دید. قرینه‌سازی از دیگر ویژگی‌های این بنا است. در مجموع، این بنا از پلانی متقارن برخوردار است (تصویر ۱۴). جفت‌سازی در نیایشگاه‌ها و کاخ‌های پذیرایی از ویژگی‌های معماری دوره ساسانی به نظر می‌رسد (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۹۵). علیرغم تنوعی که در معماری دوره ساسانی وجود دارد، اما برخی شباهت‌ها می‌تواند در تبیین کاربری بر اساس مقایسه بناها کمک کند. با این حال از دلایل دشواری تاریخگذاری بناهای ساسانی یکی دوره زمانی ۴۰۰ ساله تسلط ساسانی و دیگری سنت‌های محلی در معماری هر منطقه به نظر می‌رسد (روتز، ۱۳۸۷: ۶۴۰). وجود

آثاری همچون آتشکده میرآباد امامقلی که در ۱۳ کیلومتری غرب قلات اسلام آباد قرار دارد، چشم‌انداز فرهنگی و حال و هوای مذهبی منطقه را در دوره ساسانی نشان می‌دهد. اگر چه برخی از بناهای ساسانی تا قرون اولیه اسلامی نیز مورد استفاده بوده‌اند اما هیچگونه الحاقی در بنا که نشان دهنده بیش از یک دوره ساخت و ساز باشد، دیده نمی‌شود. خشت‌هایی با ابعاد مشابه قلات اسلام آباد در ساخت سایر بناهای ساسانی ناحیه منظر فرهنگی بم از جمله آتشکده میرآباد امامقلی، قلات ده شهیک و بناهای محوطه چاه ریگان نیز به کار رفته است (فاضل، ۱۳۹۹: ۲۴۲ و ۲۸۰). ابعاد خشت‌ها در کوه خواجه در دیوارها ۴۰ سانتی متر با ضخامت ۹/۵ - ۱۰ سانتی متر و آجرهایی با ابعاد ۳۹ سانتی متر و ضخامت ۷ تا ۷/۵ سانتی متر است (بزئوال، ۱۳۷۹: ۲۰۷). در ساخت دیوار دفاعی گرگان خشت‌هایی با ابعاد ۴۰ سانتی متر و ضخامت ۱۰ سانتی متر دیده می‌شود (Kiani, 1982: 75).

سفالینه‌های پراکنده در سطح بنا و محوطه قلات اسلام آباد همگی بدون لعاب و از نوع ساده و چرخ‌ساز هستند. این قطعات دارای خمیره‌ای به رنگ نخودی، نارنجی، آجری، قرمز و به ندرت خاکستری است. آمیزه این قطعات اغلب مواد کانی و گاه‌ها همراه با مواد آلی است. تزئینات ظروف شامل نقوش کنده هندسی؛ دایره، نقوش کنده ناخنی، موج و زیگزاک و افقی و نقوش برجسته افقی کمربندی است. شکل ظروف اغلب خمیره، کوزه و سبو است (تصویر ۱۹). شیوه سفال‌سازی عهد ساسانیان ادامه سنت دوره اشکانی است و تفاوت آن در تولید سفال خاکستری است که در این دوره به ندرت دیده می‌شود (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۲). ویژگی‌های ذکر شده برای سفالینه‌های ساسانی را می‌توان در قطعات سفالی پراکنده در سطح محوطه اسلام آباد دید. شکل ظروف اغلب خمیره، کوزه و کاسه و سبو است (لوح ۱ جدول ۱). در اینجا حتی قطعه‌ای سفال اسلامی نیز یافت نشد. سفالینه‌ها همگی بدون لعاب مربوط به دوره ساسانی و به ندرت مشابه سفالینه‌های اشکانی هستند.

۲-۶. تبیین کاربری بنا

کوشک‌ها گروهی از بناهای تشریفاتی در دوره ساسانی هستند. به رغم اطلاعات نسبتاً گسترده از بناهای تشریفاتی عظیم در دوره ساسانی اطلاع ما از کوشک‌ها در این دوره

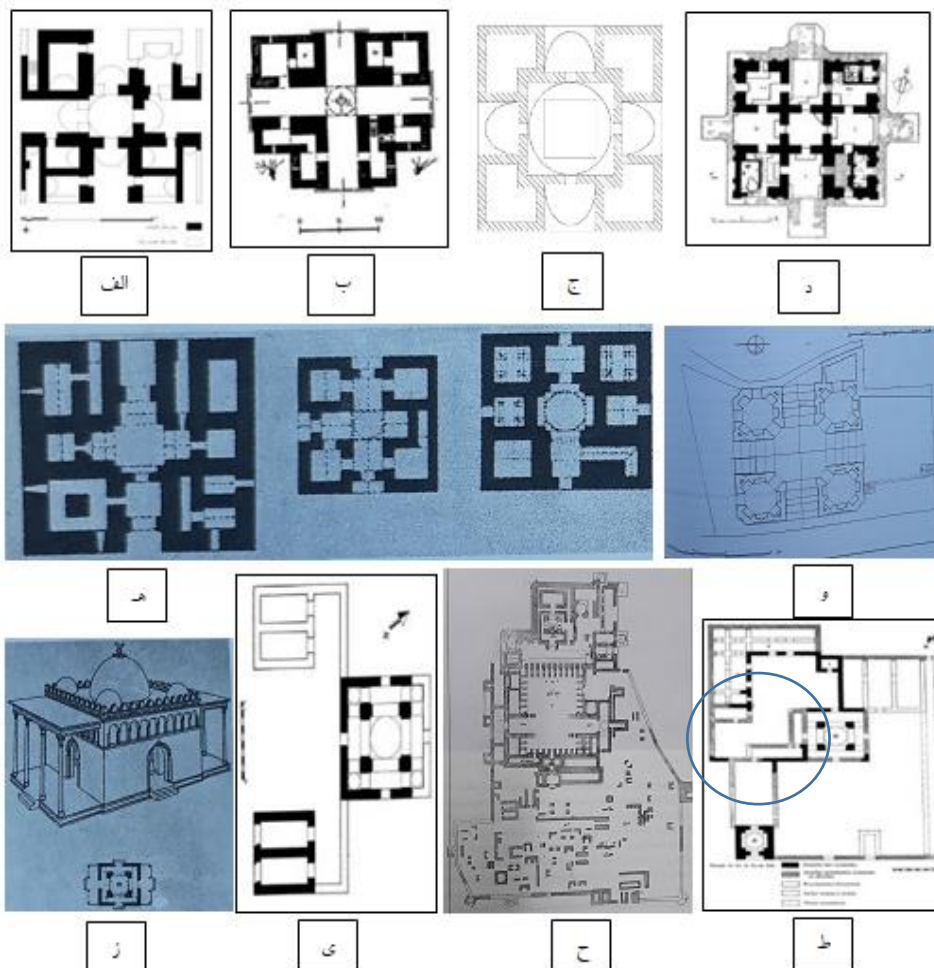
اندک است. اگر چه متون تاریخی و جغرافیای تاریخی قرون اولیه اسلامی گاهی جهت نشان دادن سیمای شهری و یا ضمن شرح حوادث تاریخی، به وجود بناهایی با کاربری کوشک اشاره می‌کند اما به ندرت به شرح کاملی از ویژگی‌های معماری این گونه بناها می‌پردازد. کوشک‌ها رایج‌ترین نوع بناهای تشریفاتی بودند و در ساده‌ترین شکل خود می‌توانستند منحصر به یک ساختمان ساده باشند (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۴۵۰). اگر چه بنای قلات اسلام آباد اثری متعلق به دوره ساسانی است اما با توجه به کمبود مطالعاتی بناهایی با کاربری کوشک از این دوره، آثار به جا مانده از این کوشک‌ها از سده‌های اولیه اسلام، می‌تواند الگویی مناسب برای مطالعه این قبیل بناها در دوره ساسانی باشد. یکی از بهترین نمونه‌های به جا مانده از کوشک در ایران بنای کوشک رحیم‌آباد در شمال شرقی شهر بم و در ناحیه مورد مطالعه ما است. این بنا مربوط به قرن سوم و چهارم هجری و کاخی از قرون اولیه اسلامی است که در میان باغ قرار داشته و یکی از بهترین آثار بجای مانده از این نوع، نه تنها در ایران که بلکه در سراسر آسیای مرکزی است (عدل، ۱۳۸۶: ۵۱) (طرح جامع مدیریت بم و منظر فرهنگی، ۱۳۸۶: ۲۱). در این بنا تدوام شیوه معماری پیش از اسلام در طرح و عناصر معماری مشهود است (جودکی، ۱۳۹۳: ۷۲-۶۹). بقایای کوشک‌های دیگری نیز از قرون اولیه اسلامی در نواحی دیگر آسیای میانه همچون مرو به جا مانده‌اند که مطالعه الگوهای ساخت کوشک در نواحی شرقی را ممکن می‌سازند. برخی ویژگی‌های معماری بنای قلات اسلام آباد ما را بر آن می‌دارد که کاربری آن را کوشک بدانیم. نقشه کلی بنا نه گنبدی برون‌گرا است. نقشه نه گنبد عبارت از فضای مربع مرکزی و ایوان‌هایی با دهانه‌ای رو به بیرون و اتاق‌هایی در گوشه‌ها است (Adle, 2014: 611, 615). با این حال وجود راهرویی پیرامون بنا که از ویژگی‌های معماری مذهبی دوره ساسانی و وجه تمایز آتشکده‌ها محسوب می‌شود، این کاربری را با تردید مواجه می‌سازد. اردشیر بعد از بسط قدرت خود در تمام فارس و کرمان، فرمان داد تا در گور (فیروزآباد)، قصر و آتشکده‌ای برپا کنند و یکی از پسران خود به نام اردشیر را حاکم کرمان کرد (کریستن-

سن، ۱۳۷۸: ۱۳۵). کرمان دنباله جغرافیایی فارس است و فارس کانون دینی سلسله ساسانی است. از اینرو تعداد قابل توجهی از آثار دینی و آتشکده‌ها نیز در این سرزمین شکل-گرفتند. هوف بناهای مذهبی ساسانی را به چند گروه تقسیم می‌کند که عبارتند از؛ چهارطاق گنبددار با راهروی مسقف در اطراف، بناهای دیگری با طرح ذکر شده و فضاهایی با کارکرد مختلف در پیرامون آن و نوع دیگر، چهارطاقی با دهانه گشوده به اطراف و قابل رویت از همه سو (هوف، ۱۳۶۶: ۴۰۲-۴۰۱). به طور کلی بنای آتشکده در دوره ساسانی، در مجموع شامل یک جایگاه مقدس گنبددار و چهارگوش و راهروهای احاطه کننده در پیرامون بوده است (روتز، ۱۳۸۷: ۶۹۷). البته اضافات دیگری نیز پیرامون آن وجود داشت و غالباً باغی نیز داشت (کریستن سن، ۱۳۷۸: ۲۴۵).

نقشه بنای اسلام آباد علی‌رغم تفاوت در برخی موارد، در کلیات یعنی وجود اتاق مربع مرکزی، ایوان با دهانه‌ای رو به بیرون در هر سوی بنا که با درگاهی به اتاق مرکزی راه می‌یابد و فضاهایی در چهار گوشه، قابل مقایسه با نقشه بناهایی همچون؛ بنای کوشک رحیم آباد در فاصله اندکی از قلات اسلام آباد (تصویر ۱۷-الف)، آتشکده ونداده در میمه اصفهان (تصویر ۱۷-ب) و چهارطاقی شمال اردکان یزد (تصویر ۱۷-ج) از دوره ساسانی است. پلان این بناها چهارگوش، کانون بنا گنبدخانه مرکزی با چهار ایوان برابر در چهار جهت اصلی و عمود بر فضای مرکزی است که با تفاوتی اندک، دارای پیکره‌ای مشابه قلات اسلام آباد است. کوشک مرکزی لشکری بازار در غزنه نیز دارای نقشه‌ای تقریباً مشابه است. این بنا مربوط به دوره غزنوی و قرن چهارم هجری است (تصویر ۱۷-د). نقشه کلی بنای اسلام آباد همچنین قابل مقایسه با نقشه برخی کوشک‌ها و اقامتگاه‌های اعیانی قرون سوم تا پنجم هجری در مرو است (تصویر ۱۷-ه). بنای اسلام آباد شاید بقایای کوشکی از دوره ساسانی باشد.^۴ اما آنچه این کاربری را با تردید مواجه می‌سازد، وجود راهرو است. بخش باقیمانده از این راهرو، در طول ضلع شرقی و در مقابل ایوانهای دوقلو کشیده شده و آثاری از درگاهی در آن دیده نمی‌شود. همچنین آثار راهرو در ضلع غربی دیده می‌شود. وجود راهرو در ضلع جنوبی محتمل است و در ضلع شمالی دیده نمی‌شود.

راهرو یکی از ویژگی‌های معماری مذهبی دوره ساسانی است. "راهرو وجه ممیزه تمام آتشکده‌های فرضی دیگر است. حال آنکه ممکن است فقط یک راه بوده باشد" (روتز، ۱۳۸۷: ۶۹۲). ضمن آنکه راهرو در آثاری همچون آتشکده کوه خواجه با تاریخ اواخر اشکانی و اوایل ساسانی نیز دیده می‌شود.

چهارطاقی دره گنجشکی در فراشبند، دارای اتاق مرکزی، فضاهایی در اطراف و راهروی باریک پیرامون این فضاهاست (فاضل، ۱۳۸۶: تصویر ۱۷۸، نقشه ۱۵-۸). تصویر بنایی از دوره ساسانی بر روی ظرفی مفرغی در موزه برلین، به صورت بنایی گنبددار و چهارگوش، محصور در راهروهایی طاقدار با چهارگنبد در چهارگوشه و مشابه چهارطاقی تل جنگی در دره جره است. کاربری مذهبی این بنا از این رو معلوم می‌شود که در میان درگاه اتاق مرکزی یک آتشدان نظیر آتشدان‌های روی سکه‌های ساسانی، نشان داده شده است. اما آنچه این کاربری را با تردید مواجه می‌سازد نحوه قرارگیری ورودی‌های سرپوشیده با ستون‌های ساقه مانند است. از نظریات مطرح شده درباره کاربری آن، ساختمان یک کاخ باغ کوچک است که با توجه به وجود آتشدان دارای کاربری دوگانه است. بر شباهت این بنا با کاخ باغ و کوشک‌های دوره اسلامی به ویژه تأکید کرده اند (روتز، ۱۳۸۷: ۶۹۵) (تصویر ۱۷-ز). در آتشکده موجود در کوه خواجه نیز وجوه اساسی جایگاه مقدس چهار گوش و راهروهای احاطه کننده بوده است. این آتشکده در اواخر دوره پارتی شکل گرفته و تا آخر دوره ساسانی تکامل یافته است (Ghanimati, 2000: 139, 145). همچنین تعدادی از آتشکده‌های دوره ساسانی دارای راهرو پیرامونی است (تصویر ۱۷-ح، ط، ی، ک). تفاوت آتشکده‌های ساسانی با اسلاف اشکانی خود به دلیل داشتن چهار ورودی قوس مانند است که بخش مرکزی را به راهروی پیرامونی مرتبط می‌کند حال آنکه در نمونه‌های اشکانی این ورودی‌ها وجود نداشته و فقط درگاه‌های نسبتاً کوچکی دسترسی به اتاق گنبددار مرکزی را ممکن می‌سازد (روتز، ۱۳۸۷: ۶۹۷-۶۹۸).

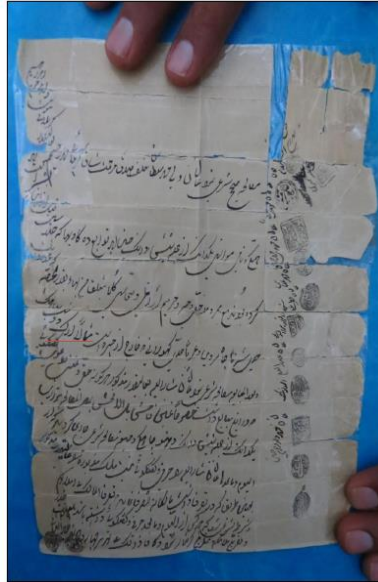
تصویر ۱۷: الف. کوشک رحیم آباد (جودکی، ۱۳۹۳: ۷۱ تصویر ۱)، ب. آتشکده ونداده (Siroux, 1967)، ج. چارطاقی شمال اردکان یزد (آزاد، ۱۳۸۴)، د. لشکری بازار و نمونه اقامتگاههای قرن پنجم و ششم در مرو (هیلن براند، ۱۳۸۸: نقشه ۷، ۱۰ و ۷، ۸۶)، و. بنای چهارفصل حاکم نشین ارگ بم - دوره صفوی (نوربخش، ۱۳۵۵: ۳۸)، ز. کوشک ساسانی (طاق و طاقدیس)، بازسازی طرح ریزی شده و پلان اقتباس شده از سینی برلین (هیلن براند، نقشه ۷، ۴۹)، ح. آتشکده مجموعه کوه خواجه، ط-ی-ک. نمونه‌هایی از آتشکده‌های دارای راهرو پیرامونی؛ آتشکده تل جنگی، آتشکده خرماپیک، آتشکده کنارسیاه (Vondenberg, 1961: plan II, III, IV).

در بنای قلات اسلام آباد عناصر اتاق مربع مرکزی و به ویژه راهروی پیرامونی از موارد احتمال کاربری مذهبی بناست. در اتاق مرکزی طاق نماهای اضلاع شرقی و غربی و نیز طاق‌های اضلاع جنوبی و شمالی که در آنها درگاهی تعبیه شده می‌تواند، نمادی از چهار قوس چهار سوی آتشکده‌ها باشد اما به شکل واقعی دسترسی به اتاق مرکزی از طریق درگاهی ضلع جنوبی و شمالی و احتمالاً درگاهی‌های کوچک گوشه اتاق ممکن بوده- است. در بناهایی که به منظور نیایش طراحی شده و می‌بایست دید انسان در آنجا به یک نقطه معطوف شود، قرینه سازی صورت گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۹۵).

از نکات قابل توجه دیگر در خصوص بنای اسلام آباد انحراف اندک این بنا نسبت به محور شمال است. چنانچه کاربری مذهبی بنا را درست بدانیم این نکته را می‌توان ناشی از اندیشه ورود اهریمن از سوی شمال دانست که موجب گردیده تا بناهای مذهبی زرتشتیان با انحرافی نسبت به جهت شمال ساخته شود (موسوی و دیگران، ۱۳۸۲: ۱۷).

بر اساس آنچه گذشت و بر پایه چالش‌های موجود در بازشناسی بناهای مذهبی ساسانی و دانسته‌های اندک ما از کوشک‌ها، یکی از دو کاربری کوشک یا آتشکده برای این اثر پیشنهاد می‌شود و در عین حال، تعیین دقیق یکی از این کاربری‌ها، مستلزم کاوشهای باستان‌شناسی در آینده است.

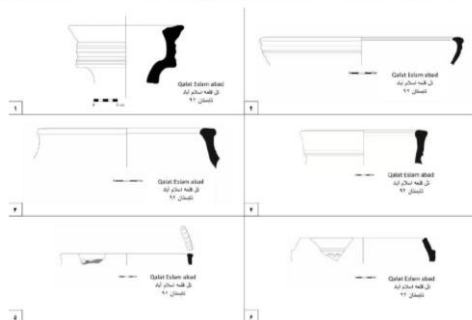
در نسخه خطی از اواخر دوره قاجار (۱۲۹۰ ه.ق)، که یک سند مالکیت ارضی است، از این بنا با عنوان ارگ یاد شده است. در این سند حدود ملک مورد نظر بدین شرح آمده- است: "... شرقاً به طرف چاه سردی، غرباً خارج از آبادی به طرف بوته‌های کهورانی، شمالاً ارگ و دشت سیاهک..." (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸: سند خطی از دوره قاجار (۱۲۹۰ ه.ق) که ضمن تعیین حدود اراضی از بنای قلات اسلام آباد با عنوان ارگ یاد می‌کند (نگارندگان)

ارگ به طور کلی به معنی قلعه‌ای کوچک در میان قلعه‌ای بزرگ یا بنایی کوچک در میان بنایی بزرگ‌تر است (معین، ۱۳۷۱: ۲۰۵). اما معنای دیگری که از واژه ارگ برداشت می‌شود مکان حکومتی است (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۳۷۵). به گفته پیرمردی از اهالی روستا خندقی پیرامون این تپه را فرا می‌گرفته که هم اکنون پر شده است. قلات اسلام آباد قسمتی از یک مجموعه است. پیرامون تپه سفالینه پراکنده است و خانه‌های روستایی و باغ‌ها بر روی محوطه باستانی پیرامون قلات ساخته شده‌اند. و چنانچه گفتیم در جنوب غربی تپه در هنگام ساخت جاده، خشت‌هایی مشابه خشت‌های بنای اسلام آباد و قطعه‌ای آجر با ابعاد ۴۵ سانتیمتر خارج شده است. در سطح تپه و پیرامون آن به میزان قابل توجهی سفالینه پراکنده است. رشته‌ای قنات از مجاورت جنوب تپه عبور می‌کند که تا چند دهه پیش دایر بوده است. چنانچه کاربری کوشک را برای بنای قلات اسلام آباد صحیح بدانیم. کوشک-هایی با ابعاد کوچک احتمالاً جایگاه "دهقان" ها یعنی محترمین محلی بوده‌اند (هیلن براند، ۱۳۸۸: ۴۸۳). دهقانان در دوره ساسانی طبقه‌ای از زمینداران کوچک و نجای درجه

دوم هستند. اینان به ویژه در دوره انوشیروان طبقه‌ای قدرتمند و دارای جایگاه ویژه بودند و با نام‌هایی چون دیهیک و کذک خوتای (کدخدا) خوانده می‌شدند و وظیفه اداره امور روستایی و محلی و برنامه‌ریزی جهت انجام امور کشاورزی و آب و زمین، قضاوت و جمع‌آوری مالیات را بر عهده داشتند (آذرنیوشه و صالحی، ۱۳۹۱: ۲). منطقه فهرج بر دشت حاصلخیز نرماشیر واقع شده است. در این دشت زمین‌های وسیع زراعی گسترده است که با برخورداری از منابع غنی آب‌های زیر زمینی و فراوانی کاریزها رونقی ویژه به اقتصاد منطقه می‌بخشیده^۵ و اداره امور آن نیازمند سیستمی نظام‌مند بوده است.

لوح ۱: طرح سفالینه‌های قلات اسلام آباد (نگارندگان)

تصویر ۱۹: نمونه سفالینه‌های پراکنده در سطح بنای اسلام آباد و پیرامون آن (نگارندگان)

جدول ۱: مشخصات فنی سفالینه‌های قلات اسلام آباد (نگارندگان)

	مکان	رنگ خمیره	پوشش بیرونی	پوشش درونی	چسباننده / اندازه / تراکم	گاهنگاری	توضیحات	منابع مقایسه
۱	قلات اسلام آباد	آجری	آجری	آجری	کانی و مواد گیاهی / متوسط / متوسط	اشکانی ساسانی	-	Northedge&Fulkner, 1987, fig:10, 32 هرینک، ۱۳۸۶: شکل ۳: طرح ۱۱ و ۱۳ و ۱۴
۲	قلات اسلام آباد	نارنجی	قهوه‌ای	گلی غلیظ	کانی / متوسط / زیاد	ساسانی	-	Northedge&Fulkner, 1987, fig:10, 31
۳	قلات اسلام آباد	نخودی	گلی غلیظ نخودی	گلی غلیظ	کانی و مواد گیاهی / ریز / زیاد	اشکانی ساسانی	-	Karlovsky, 1970, fig:3, N - fig:5, L
۴	قلات اسلام آباد	قرمز	گلی غلیظ نخودی	گلی غلیظ	کانی / درشت / زیاد	ساسانی	-	Whitcomb, 1985, fig:45, f Azarnoush, 1974, fig:186, d
۵	قلات اسلام آباد	نارنجی	نخودی	نخودی	کانی / ریز / زیاد	اشکانی ساسانی	نقوش کنده ناخنی بر سطح لبه	Karlovsky, 1970, fig:3, P
۶	قلات اسلام آباد	قرمز	گلی غلیظ نخودی	گلی غلیظ	کانی و مواد آلی (گیاهی) / ریز / متوسط	ساسانی	نقوش کنده افقی و مواج به دور لبه	Whitcomb, 1985, fig:77, I Karlovsky, 1970, fig:5, O

۳. نتیجه گیری

منطقه فهرج از نواحی مهم کرمان و از شهرهای آبادان حاشیه بیابان در دوره ساسانی تا پایان قرن ششم هجری است. بر اساس متون و آثار بجا مانده فهرج در مسیر فارس و کرمان به سیستان قرار دارد. جاده کرمان به مکران و هند از این منطقه عبور می‌کند و بنابراین در مسیر عبور جاده ادویه است و مسیری دیگر از آنجا به خراسان امتداد می‌یابد. علاوه بر

موقعیت سوق الجیشی، فهرج به لحاظ طبیعی نیز بر دشت حاصلخیز نرماشیر واقع شده بود. وجود زمین های وسیع کشاورزی و آب فراوان حاصل از منابع غنی زیرزمینی که به وسیله تعداد بسیار زیادی قنات استخراج می شد موجب رونق تولید گردید. جملگی اینها باعث شکل گیری استقرارهای وسیع از دوران مختلف تاریخی به ویژه دوران ساسانی تا پایان قرن ششم هجری در منطقه فهرج شده است. بنای موسوم به قنات اسلام آباد بخشی از یک محوطه در مسیر کرمان به مکران بوده که به دلیل ساخت خانه های روستایی و نخلستان ها، هم اکنون تنها اثر باقی مانده از محوطه است. نقشه کلی بنا مربع و مصالح ساخت آن خشت است. این بنا با دارا بودن فضای مربع مرکزی، ایوان هایی دو قلو با دهانه ای رو به بیرون در اضلاع شرقی و غربی و راهرویی احتمالی پیرامون بنا، دارای کاربری کوشک یا آتشکده به نظر می رسد. نقشه بنا مشابه تعدادی از بناهای دارای کاربری کوشک یا آتشکده از دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی است. چفدهای به کار رفته در پوشش ایوان ها از نوع بیز یا هلوچین تند است که حداقل از اوایل دوره ساسانی در بناهای فیروزآباد از جمله کاخ اردشیر به کار رفته و تداوم آن در بنایی همچون طاق کسری دیده می شود. ابعاد خشت های به کار رفته در ساخت بنا در دوره های مختلف تاریخی پیش از اسلام و برخی آثار نخستین اسلامی دیده می شود. با این حال ابعاد خشت ها در کنار سایر ویژگی های معماری و مواد فرهنگی سطح الارضی حاکی از بازه زمانی اواخر اشکانی تا اواخر ساسانی می باشد. در پیکره بنا هیچگونه الحاق و شواهد معماری که حاکی از دو یا چند دوره ساخت باشد دیده نمی شود. سفالینه های پراکنده در سطح بنا و پیرامون آن دارای ویژگی سفالینه های ساسانی و به ندرت اشکانی است.

یادداشت ها

۱. ناحیه منظر فرهنگی بم در شرق استان کرمان قرار دارد (تصویر ۲) و شامل شهرستان های بم، نرماشیر، فهرج و ریگان است (طرح جامع مدیریتی بم و منظر فرهنگی آن، ۱۳۸۶: ۶۲).

۲. تا پیش از آخرین تقسیمات کشوری در نیمه دوم دهه هشتاد و تبدیل بخش‌های فهرج و ریگان به شهرستان، بخش نگین کویر با نام دهستان چاه‌دغال (چاه دغال) از دهستان‌های تابع بخش ریگان بود که سپس به شهرستان فهرج پیوست. تا پیش از سال ۱۳۶۴ ریگان از دهستان‌های شش گانه تابع بخش فهرج است (رزم آرا، ۱۳۳۲: ۲۶۹).

۳. اندازه‌های ارایه شده با توجه به وضعیت موجود بنا می‌باشد و انجام کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند به تغییری اندک در اندازه‌ها، بیانجامد.

۴. در بازدیدی که مرحوم شهریار عدل در تابستان ۱۳۹۳، از این بنا داشتند، کاربری این بنا را کوشک حدس زده و دارای کاربری مشابه کوشک رحیم آباد و بنای چهار فصل ارگ بم عنوان نمودند. که البته بنای چهار فصل متعلق به دوره صفوی و نشان تداوم بناهایی با این کاربری و نقشه است (تصویر ۱۷-و).

۵. در محوطه چاه ریگان در مجاورت بنای اسلام‌آباد ۵۲ رشته قنات بایر کشیده شده است. فیروز میرزا فرمانفرما درباره حاصلخیزی دشت نرماشیر می‌نویسد: "این بلوک بم و نرماشیر مستعد آبادی هستند و وسعت این را دارند اگر بیست هزار قشون در این بلوک اردو بزنند و یک سال بمانند از آذوقه و غیره به هیچ وجه تنگی نمی‌کشند" (فیروز میرزا فرمانفرما، ۱۳۷۹: ۶۰). این سخن آن هم زمانی که میزان آبهای سطحی کاهش یافته و سیستم آبیاری بم (قنات‌ها)، به سبب ناآرامی‌های سیاسی نسبت به گذشته دچار انحطاط شده، قابل تامل است. وزیری در ۱۵۰ سال پیش تعداد قنات‌های دایر در دشت نرماشیر را ۷۰۰ رشته قنات می‌نویسد (وزیری، ۱۳۵۲: ۱۰۴). بر اساس متون جغرافیای تاریخی کشت پنبه و تولید پارچه‌های کتانی و نیز کشت برنج در گذشته در بم و نرماشیر وجود داشته که نیازمند آب فراوان است.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آذرنیوشه، عباسعلی و صالحی، کورش. (۱۳۹۱). «دهقانان ایرانی در روند گذار از دوره ساسانی به دوره اسلامی». مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام. شماره ۱۱، صص ۱-۱۶.
- ابن حوقل، (۱۳۶۶). *ایران در صورہ الارض (سفرنامه ابن حوقل)*. به کوشش جعفر شعار. تهران. امیرکبیر.
- ابن خردادبه. (۱۳۶۸). *مسالک و ممالک*. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. مشهد. آستان قدس رضوی.

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۷۳). *مسالك و ممالک*. ترجمه محمد بن عبدالله تستری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- آزاد، میترا. (۱۳۸۴). *بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی*. رساله دکتری پژوهش هنر، تهران: دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس.
- اسعد پور بهزادی، زهرا. (۱۳۷۲). *کیمیای ناسوت*. تهران: امیررضا.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۱). *اژدهای هفت سر*. تهران: درنا.
- بزنوال، رولان. (۱۳۷۹). *فن آوری طاق در خاور کهن*. ترجمه محسن حبیبی. تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). *فتوح البلدان*. ترجمه محمد توکل. تهران: نقره.
- بی‌نا. (۱۳۹۱). *تاریخ سیستان نوشته به نیمه قرن پنجم هجری*. به کوشش جعفر مدرس صادقی. تهران: نشر مرکز.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۷۲). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: علم و صنعت ایران.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۶). *سبک شناسی معماری ایرانی*. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.
- جودکی عزیزی، اسدالله. صارمی نایینی، داوود. (۱۳۹۳). «کوشک رحیم آباد و چهارباغ تاریخی آن؛ یادگاری از سده های آغازین اسلامی در ایران». *باغ نظر*. سال یازدهم، شماره ۳۰، صص ۶۷-۸۸.
- خبیصی، میرزا محمد ابراهیم. (۱۳۸۶). *سلجوقیان و غز در کرمان*. تصحیح و مقدمه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: علم.
- روتر، اسکار. (۱۳۸۷). *تاریخچه معماری دوره ساسانی*. در بررسی هنر ایران. به کوشش آرتور ایهام پوپ و فیلیس اکرم. تهران، علمی فرهنگی، ۶۳۹-۷۱۰.

- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. (۱۳۸۶). فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های استان کرمان- شهرستان بم، ج ۴. تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- اثر میراث جهانی بم و منظر فرهنگی آن- طرح جامع مدیریتی. (۲۰۱۷-۲۰۰۸). ۱۳۸۶. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و دفتر منطقه‌ای یونسکو در تهران با حمایت صندوق امانی ژاپن نزد یونسکو برای میراث فرهنگی.
- عدل، شهریار. (۱۳۸۵). "قناتهای بم از منظر باستانشناسی؛ سیستم آبیاری در بم و پیدایش و تکامل آن از عهد پیش از تاریخ تا دوران مدرن". مجموعه مقالات سومین کنگره معماری و شهرسازی ایران. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۴۷-۱۲۵.
- فاضل، لیلا. (۱۳۹۴). مطالعات باستان‌شناسی منظر فرهنگی بم- بررسی مقدماتی قلاع موجود در منظر و محور فرهنگی بم (۱۳۹۴-۱۳۹۱). زیر نظر دکتر شهریار عدل، مرکز اسناد پایگاه میراث جهانی بم و منظر فرهنگی آن.
- فاضل، لیلا. مهری نژاد، فرخ. قمری، مسعود. ابراهیمی، افشین. شیخ، محمد. (۱۳۹۶). "خط سیرهای باستانی و سیمای تاریخی بخش نگین کویر فهرج (منظر فرهنگی بم)". مطالعات ایران‌شناسی. سال سوم، شماره پنجم، بنیاد ایران‌شناسی، ۲۷-۷۱.
- فاضل، لیلا. (۱۳۹۹). مطالعات باستان‌شناسی ناحیه منظر فرهنگی بم- شهرستان‌های فهرج و ریگان استان کرمان به همراه معرفی آثار نویافته شهرستان‌های بم و نورماشیر. زیر نظر: شهریار عدل، شیراز: کتیبه نوین.
- فیروزمیرزا فرمانفرما. (۱۳۷۹). سفرنامه کرمان و بلوچستان. به کوشش منصوره اتحادیه و سعاد پیرا. تهران: نشر تاریخ ایران.
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۷۸). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۹). پیشینه سفال و سفالگری در ایران. تهران: نسیم دانش.

- مستوفی، احمد. (۱۳۴۸). گزارش‌های جغرافیایی لوت زنگی احمد. تهران: موسسه مطالعات جغرافیایی دانشگاه تهران.
- مستوفی، احمد. (۱۳۵۱). مطالعات جغرافیایی دشت لوت. تهران: موسسه مطالعات جغرافیایی دانشگاه تهران
- معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی معین. ج ۱. تهران: امیر کبیر.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی. ج ۲. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسوی، محمود. صالحی، نصرالله. نصرالله زاده، سیروس. غنیمتی، سرور. تبریزیا تبریزی. (۱۳۸۲). «کوه خواجه مهمترین پرستشگاه زرتشتیان سیستان». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. شماره ۶۶ و ۶۷، صص ۶-۲۰.
- نوریخس، حمید. (۱۳۵۵). ارگ بم همراه با تاریخچه مختصری از شهرسازی و شهرنشینی در ایران. تهران: طهوری.
- وزیر، احمدعلی خان. ۱۳۵۲. جغرافیای کرمان. تهران: ابن سینا.
- هرینک، ارنی. (۱۳۷۶). سفال ایران در دوران اشکانی. ترجمه حمیده چوبک. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هوف، دیتريش. (۱۳۶۶). فیروز آباد. ترجمه کرامت الله افسر. مجموعه مقالات شهرهای ایرانی به کوشش محمد یوسف کیانی. ج ۲. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۷۵-۱۱۸.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۸). معماری اسلامی. ترجمه ایرج اعتصام. تهران: حوزه معاونت معماری و شهرسازی.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۵۶). البلدان. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ب. منابع لاتین

- Adl, Ch., (2011). la Mosque Haji_Piyâdah\ Noh-Gonbadân a Balkh (Afghanistan). *Cral I* (Javier-mars): 565-625
- Azarnoush, M., (1994). The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran, Firenze, Le Lettere, Coll. Monografie di Mesopotamia
- Ghanimati, S., (2000). New perspectives on the chronological and functional horizons of Kuh-e Khwaja in Sistan. *Iran*, vol.38, 137-150.
- Huff, D., (1987). Architecture II: Sassanian period. *Encyclopaedia Iranica*, vol II, Routledge& Kegan Paul, London and New York, 329-334.
- Karlovsky, L., (1970). Excavation at tepe Yahya-Iran (1967-1969), progress report I. *Cambridge Massachusetts*.
- Kiani, M. Y., (1982). Excavation on the Defensive Wall of the Gurgan plain: A preliminary report. *Iran*, Vol. 20, 73-79
- Northedge, A., Falkner, R., (1987). The 1986 survey season at Samarra. *Iraq*, Vol.39, 143-173
- Siroux, M., (1967). Trois monuments icconus de Iran anciont dans. *Iranica Antiqua*, vol.7, 82-88
- Vanden Berghe, L., (1961). Recntes decouvertes de mounuments Sassanides dans Le Fars. *Iranica Antiqua*, vol.1, 163-200.
- Whitcomb, D., (1984). Qasri-Abunasr: Old Shiraz, *Arabica Orientale*, Paris, Mesopotamia et Iran Meridional de Larg du far andedebat dela period Islamique. Ed, Recherche sules civilization.

References

- Adel, Sh. (1385). "Bam Aqueducts from an Archaeological Perspective; Irrigigin System in Bam and Its Origin and

- Evolution from Prehistory to Modern Times". Proceedings of the 3rd Iranian Congress of Architecture and urbanism. By Baqer Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Cultural Heritage Organization, 47- 125. (In Persian)
- Adel, Ch., (2011). la Mosque Haji_Piyâdah\ Noh-Gonbadân a Balkh (Afghanistan). Cral I (Javier-mars): 565-625. (In French)
 - Asadpour Behzadi, Z. (1372). Kimia Naoot, Tehran. Amir reza. (In Persian)
 - Al-maqdisi, Abu Abdollah Mohammad Ibn Ahmad. (1361). Ahsan-al- taqasim fi marifat al – aghalim. Translated by Alinaqi Monzavi. Tehran: Authors and translators of Iran. (In Persian)
 - Azad, M. (1384). A study of the transformation of the Sassanid ritual buildings to the religious buildings of the early Islamic centuries of Iran. PhD Thesis in Art Research, Tehran: Tarbiyat Modares University.(Un published) (In Persian)
 - Azarnoush, M., (1994). The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran, Firenze, Le Lettere Coll.Monografie di Mesopotamia (In French)
 - Azarniusheh, A.A. & Salehi, K. (1391). "Iranian peasants in the process of transition from the Sassanid period to the Islamic period". Journal of Historical Research in Iran and Islam. No. 11, 1-16. (In Persian)
 - Bastani Parizi, M.A. (1371). The seven headed dragon. Tehran: Dorna. (In Persian)
 - Bina. (1391). History of Sistan written in middle of the fifth century AH. With an effort Jaafar Modarres Sadeghi. Tehran: Markaz. (In Persian)
 - Baladhuri, Ahmad Ibn Yahya. (1337). Futuh Albuldan. Translated by Mohammad Tavakol. Tehran. Noghreh. (In Persian)
 - Christensen, A. (1378). Iran during the Sassanids. Translated by Rashid Yasemi, Tehran: Sedaye Moaaser. (In Persian)

- Estakhri, Abu Ishagh Ibrahim. (1373). Almasalik- wa- al- Mamalik. Translated by Mohammad Ibn Abdullah Testari. Tehran. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. (In Persian)
- Fazel, L. Mehrinejad, F. & Qamari, M. & Ebrahimi, A. & Sheikh, M (1396). "Ancient trajectories and historical features of Negin Kavir section of Fahraj (Bam cultural landscape)". Iranian Studies. No. 3, Iran Iranology Foundation, 27-71. (In Persian)
- Fazel, L. (1399). Archaeological studies of the cultural landscape of Bam-Fahraj and Rigan cities of Kerman province along with the introduction of newly discovered works of Bam and Narmashir cities. Shiraz: Katibeh novin. (In Persian)
- Firooz Mirza Farmanfarma. (1379). Travelogue of Kerman and Baluchestan. With an effort Mansoureh Etehadiyeh and Soad Pira. Tehran: Publication of Iranian History. (In Persian)
- Ghanimati, S., (2000). New perspectives on the chronological and functional horizons of Kuh-e Khwaja in Sistan. Iran, vol.38, 137-150. (In English)
- Geographical Organization of the Armed Forces. (1386). National gazetteer of the I.R of Iran Kerman province-Bam township, vol.4. Tehran, Geographical Organization of the Armed Forces. (In Persian)
- Hillenbrand, R. (1388). Islamic Architecture: form, function, and meaning. Translated by Iraj Etesam. Tehran: Department of Architecture and Urban Planning. (In Persian)
- Hrink, E. (1376). Iranian pottery in the Parthian period. Translated by Hamideh Chubak. Tehran: Cultural Heritage Organization of the country. (In Persian)
- Huff, D. (1366). Firooz Abad. Translated by Keramatollah Afsar. Collection of articles on Iranian cities by Mohammad Yousef Kiani. ج ۲. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, pp. 75-118. (In Persian)
- Huff, D., (1977). Architecture II: Sassanian period. Encyclopaedia Iranica, vol II, Routledge & Kegan Paul, London and New York, 1977-1978. (In English)

- Ibn Hugal, (1366). Surat al- arz. By the effort of Jafar Shoar. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Ibn Khordadbeh, (1368). Almasalik- wa- al- Mamalik. Translated by Ali bin Abdul Salam Kateb. Mashhad. Astan Qods Razavi. (In Persian)
- Joudaki Azizi, A., & Saremi Naeeni, D. (Rahimabad Kushk (Palace) and its historical garden (Charbagh) in Bam; a goom memorial monument from the early Islamic era. Bagh-e Nazar. Eleventh year, No. 30, 67-88. (In Persian)
- Karlovsky, L., (□□□□). Excavation at tepe Yahya-Iran (□□□□-□□□□), progress report I. Cambridge Massachusetts. (In English)
- Kiani, M.Y. (1379). History of pottery and pottery in Iran. Tehran: Nasim Danesh. (In Persian)
- Kiani, M. Y., (1982). Excavation on the Defensive Wall of the Gurgan plain: A preliminary report. Iran, Vol. 20, 73-79 (In English)
- Khabisi, Mirza Mohammad Ibrahim. (1386). Saljughid and Ghaz in Kerman. Edited and introduced by Mohammad Ibrahim Bastani Parizi. Tehran: eelm. (In Persian)
- Moin, M. (1371). Definite Persian culture. C 1. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Mostofi, A. (1348). Geographical Reports of Lut Zangi Ahmad. Tehran: Institute of Geographical Studies, University of Tehran. (In Persian)
- Mostofi, A. (1351). Geographical studies of Lut plain. Tehran: Institute of Geographical Studies, University of Tehran. (In Persian)
- Mousavi, M. & Salehi, N. & Nasrollahzadeh, S. & Ghanimati, S. & Tabrizinia Tabrizi. (1382). "Kuh-e Khwaja: A major Zoroastrian temple coplexe in Sistan". Mah-e honar magazine. No. 66 and 67, pp. 6-20. (In Persian)
- Noorbakhsh, H. (1355). Bam citadel with a brief history of urban planning and urbanization in Iran. Tehran: Tahoori. (In Persian)

- Northedge, A., & Falkner, R., (1987). The 1986 survey season at Samarra. Iraq, Vol.39, 143-173 (In English)
- Pirnia, M.K. (1372). Introduction to Islamic architecture in Iran. Edited by Gholam Hossein Memarian. Tehran: Iran Science and Technology (Elm o Sanaat-e Iran). (In Persian)
- Pirnia, M. K. (1386). Stylistics of Iranian architecture. Edited by Gholam Hossein Meemarian. Tehran: Soroush Danesh.. (In Persian)
- Siroux, M., (□□□□). Trois monuments icconus de Iran anciont dans. Iranica Antiqua, vol.7, □□-□□(In French)
- The Bam World Heritage and it's cultural perspective – Comprehensive management plan. (2008-2017). 2007. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization and UNESCO Regional Office in Tehran with the support of the Japan Trust found with UNESCO for Culture Heritage. (In Persian)
- Vanden Berghe, L., (1961). Recntes decouvertes de mounuments Sassanides dans Le Fars. Iranica Antiqua, vol.1, 163-200. (In French)
- Waziri, A.A. 1352. Geography of Kerman. Tehran: Ibn Sina. (In Persian)
- Whitcomb, D., (1984). Qasri-Abunasr: Old Shiraz, Arabica Orientale, Paris, Mesopotamia et Iran Meridional de Larg du far andeabat dela period Islamique. Ed, Recherche sules civilization. (In French)